१

346sk01

केवलसमासः अव्ययीभावसमासः च

प्रस्तावना

"समसनं समासः" इति समासस्य सामान्यलक्षणम्। एकीभवनार्थे विद्यमानात् सम्पूर्वकाद् असुधातोः "भावे" इत्यनेन सूत्रेण घञ्प्रत्यये समासशब्दो निष्पन्नः। समसनं नाम बहूनां पदानां मेलनेन एकपदीभवनम्। पठितुमिच्छति इत्यर्थे पिपठिषतीत्यादौ सन्नन्ते एकपदीभवनं भवति। तर्हि अत्रापि समासः इत्यापत्तिः। तद्वारणाय "पाणिनीयसङ्केतसम्बन्धेन समासपदवत्त्वम्" इति समासस्य लक्षणं करणीयम्। "सह सुपा" इत्यादिभिः सूत्रैः विहिताः समासपदवाच्या भवन्तु इति सङ्केतः पाणिनिना कृतः। एवमत्र तात्पर्यं यत् पाणिनिना सूत्रैः येषां समाससंज्ञा कृता ते एव समासपदबोध्याः।

समासः पदविधिषु अन्यतमः। तत्र च यानि पदानि भवन्ति तानि "समर्थः पदविधिः" इति सूत्रबलात् समर्थानि भवन्ति। सामर्थ्यं च द्विविधम् एकार्थीभावसामर्थ्यं व्यपेक्षासामर्थ्यं चेति भेदात्। समासे एकार्थीभावसामर्थ्यम् इति सिद्धान्तः।

तस्य समासस्य भेदविषये बहूनां विप्रतिपत्तिरस्ति। सामान्यतया पञ्च भेदाः - केवलसमासः, अव्ययीभावः, तत्पुरुषः द्वन्द्वो बहुव्रीहिश्चेति। समासभेदविषये अन्तिमे पाठे विस्तरशः आलोचनं करिष्यते। अस्मिन् पाठे केवलसमासस्य अव्ययीभावसमासस्य विवरणं भवति। अतस्तयोः स्वरूपं वर्ण्यते।

केवलसमासः - अव्ययीभावः तत्पुरुषः बहुव्रीहिः द्वन्द्वः इत्येताः समासस्य विशेषसंज्ञाः सन्ति। एताभिः विशेषसंज्ञाभिः विनिर्मुक्तः यः समासः स एव केवलसमासः सुप्सुपा समासः इति वा अभिधीयते।

अव्ययीभावः - प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययीभावः। पूर्वपदस्यार्थः पूर्वपदार्थः। पूर्वपदार्थः प्रधानं यस्य स पूर्वपदार्थप्रधानः। यथा अधिहरि भक्तिः अस्ति इत्यत्र अधिहरि इति अव्ययीभावसमासः अस्ति। तत्र अधि इति पूर्वपदमस्ति। तदर्थः अधिकरणम्। हरि इति उत्तरपदम्। तस्य अर्थः विष्णुः इति। अधिहरि इति समस्तपदस्य च हर्यधिकरणम् इत्यर्थः। वाक्यस्य च हर्यधिकरणिका भक्तिः इत्यर्थः। एवञ्च इदं सुस्पष्टं यत् अधिहरि इति पदे विद्यमानस्य अधि इति पूर्वपदस्यार्थस्य प्राधान्यम् अस्ति।

अस्मिन् पाठे क्रमशः केवलसमासस्य अव्ययीभावसमासस्य च सूत्राणि आलोच्यन्ते।

समासविधायकसूत्रार्थलेखनावसरे बहुत्र समस्यते इति पदस्य प्रयोगः अस्ति। समस्यते इति पदस्यार्थो भवति समाससंज्ञं भवति इति। यथा - "सह सुपा" इति सूत्रस्य "सुबन्तं सुबन्तेन सह

समस्यते" इत्यर्थः। एतस्य तात्पर्यं भवति "सुबन्तं सुबन्तेन सह समाससंज्ञं भवति" इति। एवमेव अन्यत्र अवधेयम्।

व्याकरणाध्यनकाले कुत्र अवधानं देयम् -

बहुत्र शास्त्रेषु मूलस्य कण्ठपाठः नापि आवश्यकः स्यात्। परन्तु व्याकरणस्य रूपाणि साधनीयानि चेत् सूत्रोल्लेखपुरःसरं रूपाणि साध्यन्ते। सूत्रं हि लक्षणम् उच्यते। तत् लक्षणं यस्य शब्दस्वरूपस्य संस्कारं करोति तत् शब्दस्वरूपं तस्य लक्ष्यम् उच्यते। अतः व्याकरणस्य छात्रेण लक्षणं तल्लक्ष्यं च सुष्ठु बोध्यम्। लक्षणस्य अर्थं जानाति चेदेव लक्ष्यस्य संस्कारं कर्तुं प्रभवति। अतः लक्षणम् अर्थः लक्ष्यम् एतत् त्रितयम् निष्ठया ज्ञेयमेव। अयमेव व्याकरणाध्ययनस्य पन्थाः। स एव खलु वैद्यः यो रोगं जानाति, औषधं च जानाति, औषधस्य प्रयोगं च जानाति। एषु एकमपि न जानाति चेत् कीदृशः स वैद्यः। एवमेव स एव खलु वैयाकरणः यः लक्षणं जानाति, अर्थं जानाति, लक्ष्यं च जानाति, लक्षणेन लक्ष्यस्य संस्कारं च करोतीति।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्/भवती -

- समासे किंविधं सामर्थ्यमपेक्षते इति जानीयात्।
- केवलसमासविधानं केन भवति इति जानीयात्।
- अव्ययीभावसमासविधायकानि सूत्राणि कानि इति जानीयात्।
- अव्ययीभावसमासे समासान्ताः प्रत्ययाः के इति जानीयात्।

[१.१] समर्थः पदविधिः॥ (२.१.१)

सूत्रार्थः - पदसम्बन्धि यत् कार्यं तद् एकार्थीभावसामर्थ्यवत्पदाश्रितं भवति।

सूत्रव्याख्या - षड्विधेषु पाणिनीयसूत्रेषु इदं परिभाषासूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। तत्र समर्थः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। पदविधिः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। विधीयते इति विधिः कार्यम्। विपूर्वकाद् डुधाञ् धारणपोषणयोः इति धातोः "उपसर्गे घोः किः" इत्यनेन सूत्रेण कर्मणि किप्रत्यये विधिशब्दो निष्पन्नः। पदानां विधिः पदविधिः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। तेन अस्य पदस्य पदसम्बन्धी विधिः इत्यर्थः। समर्थः इति पदमत्र समर्थाश्रिते लाक्षणिकम्। तेन सूत्रार्थो भवति - पदसम्बन्धी विधिः समार्थाश्रितो भवति। समर्थाश्रितः इत्यस्य अर्थो हि सामर्थ्यवन्ति यानि पदानि, तानि पदानि आश्रित्य प्रवर्तमानः।

तत्र सामर्थ्यं द्विविधम् - एकार्थीभावरूपं व्यपेक्षाभावरूपं चेति। समासादिपदविधिषु तु एकार्थीभावसामर्थ्यम् एव स्वीक्रियते इति सिद्धान्तः। तेन इदम् आगतं यत् समासादिपदविधिः एकार्थीभावरूपसामर्थ्यवन्ति यानि पदानि तानि आश्रित्य प्रवर्तते।

एकार्थीभावसामर्थ्यं च प्रक्रियादशायां प्रत्येकम् अर्थवत्त्वेन पृथग् गृहीतानां पदानां समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादकता। यथा राजपुरुषः इत्यादौ समन्वयः प्रस्तूयते।

राज्ञः पुरुषः इति वाक्यम् अस्ति। अत्र राजपदस्य राजन् इत्यर्थः। तदुत्तरस्य ङस्-प्रत्ययस्य सम्बन्धः इत्यर्थः। पुरुषशब्दस्य पुरुषः इत्यर्थः। तदुत्तरः सु-प्रत्ययः स्वार्थिकः अस्ति। एवं समेषां पदार्थानां मेलनेन राजसम्बन्धी पुरुषः इत्यर्थः भवति। एतेन इदं सुस्पष्टं यद् वाक्ये प्रत्येकं पदानां स्वकीयः अर्थः अस्ति। षष्ठी इति सूत्रेण अत्र समासः क्रियते, समासश्च अलौकिकविग्रहवाक्ये भवति। एवञ्च राजन् ङस् पुरुष सु इति अलौकिकं विग्रहवाक्यं भवति। किन्तु समासः एकार्थीभावरूपे सामर्थ्ये एव भवति। अतः अस्माभिः अलौकिकविग्रहवाक्ये एकार्थीभावरूपं सामर्थ्यं स्वीक्रियते। स्वीकृते च एकार्थीभावरूपे सामर्थ्ये राजन् ङस् पुरुष सु इति समुदायः समुदायशक्त्या एव राजसम्बन्धी पुरुषः इति विशिष्टार्थं बोधयति। पदानां पृथक् पृथक् अर्थस्य उपस्थितिः न भवति। अतः राजन् ङस् पुरुष सु इत्यत्र समुदायशक्त्या विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वात् अस्ति एकार्थीभावरूपं सामर्थ्यम्।

परिभाषासूत्रं प्रदीपवद् भवति। यथा प्रदीपः एकदेशस्थः सन् सर्वं गृहम् अभिज्वालयति। एवमेव परिभाषासूत्रम् एकत्र स्थितमपि सम्पूर्णायाम् अष्टाध्याय्यां प्रवर्तते। एवञ्च यत्र यत्र पदसम्बन्धि कार्यं तत्र तत्र तत्कार्यं समर्थपदम् आश्रित्य एव भविष्यति इति सूत्रसारः।

अत्रेदं बोध्यम् - समासः तयोः पदयोः मध्ये एव भवति ययोः पदयोः अर्थयोः मध्ये परस्परं सम्बन्धः भवति। यथा राज्ञः पुरुषः इत्यादौ राजपुरुषपदयोः अर्थयोः मध्ये परस्परं सम्बन्धः अस्ति। अतः अत्र समासः भवति। तेन राजपुरुषः इति प्रयोगः सिध्यति। ययोः अर्थयोः मध्ये परस्परं सम्बन्धः न भवति तद्वाचकपदयोः मध्ये समासः न भवति। यथा पुत्रः राज्ञः पुरुषः देवदत्तस्य इत्यत्र राज्ञः पुत्रेण सम्बन्धः अस्ति, पुरुषस्य च देवदत्तेन सह सम्बन्धः अस्ति। राजपुरुषयोः मध्ये तु सम्बन्धः नास्ति। अतः अत्र राजपुरुषयोः समासः न भवति। इत्येव अनेन सूत्रेण बोध्यते।

समासस्य फलत्रयम् ऐकपद्यम् ऐकस्वर्यम् एकार्थीभावश्चेति। समस्तं पदम् एकपदं भवति। अतः तस्य ऐकपद्यम्। समासे एक एव उदात्तः स्वरः भवति। अतः तस्य ऐकस्वर्यं भवति। अत्र उदात्तः एव स्वरः मुख्यः। समासे व्यपेक्षाभावसामर्थ्यं नास्तीति उक्तमेव। समासे एकार्थीभावः अस्ति। इदं फलत्रयं लाघवम् उच्यते। समासशब्दस्य लाघवं संक्षेपः इत्यपि अर्थः अस्ति। यत्र समासे एकाधिकानि पदानि सन्ति तत्र प्रायः समेषां पदानाम् अन्ते एका एव विभक्तिः दृश्यते, अन्याः विभक्तयो लुप्यन्ते। अतः विभक्तीनाम् अल्पीयस्त्वात् लाघवं भवति एव।

शब्दावली - समासप्रकरणे बाहुल्येन प्रयुक्तानां केषाञ्चित् पारिभाषिक-शब्दानां परिचयः अधस्तात् दीयते -

क) **वृत्तिः** - समासः एकाधिकानां पदानां भवति। एतानि पदानि समासस्य अवयवाः सन्ति। तत्र प्रत्येकं पदानां स्वकीयः कश्चिद् अर्थः भवति। अवयवभूतानाम् पदानाम् अर्थेभ्यः परः भिन्नः अर्थः अभिधीयते प्रतिपाद्यते येन तत् परार्थाभिधानम्। अत्र अभिधानम् इति करणे ल्युट्। परार्थः येन प्रतिपाद्यते सा वृत्तिः। परार्थे वर्तते सा परार्थवृत्तिः। राज्ञः पुरुषः इत्युदाहरणे द्वयोः पदयोः पृथक् अर्थः

अस्ति। परन्तु तयोः समासे कृते कश्चित् राजसम्बन्धी पुरुषः इति विशिष्टः अर्थः अभिधीयते, प्रतिपाद्यते। विशिष्टः अर्थः कस्यापि एकस्य पदस्य नास्ति। अतः अयं विशिष्टः अर्थः समासावयवपदानाम् अर्थेभ्यः परः भिन्नः। समासः परार्थाभिधानम्। अतः वृत्तिः।

संस्कृतव्याकरणे पञ्च वृत्तयः सन्ति - कृदन्तवृत्तिः, तद्धितान्तवृत्तिः, समासवृत्तिः, एकशेषवृत्तिः, सनाद्यन्तधातुवृत्तिः इति भेदात्।

ख) **विग्रहः** - वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः। वृत्तेः अर्थस्य बोधनाय यत् पदसमुदायात्मकं वाक्यम् प्रयुज्यते स विग्रहः कथ्यते। स च विग्रहः लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः।

ग) **लौकिकविग्रहः** - राजपुरुषः इति समासः वृत्तिः। तस्य राज्ञः पुरुषः इति यो विग्रहः लौकितसंस्कृतभाषायां व्यवहर्तुं योग्यः स लौकिकविग्रहः कथ्यते।

घ) **अलौकिकविग्रहः** - व्याकरणप्रक्रियासौकर्याय राजपुरुषः इति वृत्तेः राजन् ङस् पुरुष सु इति प्रकृतेः विभक्तिप्रत्ययसहितं प्रकटनम् अलौकिकविग्रहः कथ्यते। अस्य लोके प्रयोगो न भवति। केवलं प्रक्रियायाम्।

स्वपदविग्रहः अस्वपदविग्रहः इति भेदेनापि विग्रहः द्विविधः।

ङ) **स्वपदविग्रहः** - समासस्य पदात्मकान् अवयवान् आदाय कृतः विग्रहः स्वपदविग्रहः। स्वस्य पदानि प्रयुज्य कृतः विग्रहः इति यावत्। यथा राजपुरुषः इति समासस्य अवयवौ राजन् पुरुष इति द्वौ। तौ प्रयुज्य विग्रहः यथा राज्ञः पुरुषः इति। अतः अयं स्वपदविग्रहः। यत्र समासः विकल्पेन विधीयते तत्र लौकिकः स्वपदविग्रहः सम्भवति। यत्र नित्यसमासः भवति तत्र लौकिकः स्वपदविग्रहः न भवति। अलौकिकः विग्रहः सदा स्वपदविग्रहः एव भवति।jj

च) **अस्वपदविग्रहः** - समासस्य पदात्मकान् अवयवान् अनादाय कृतः विग्रहः अस्वपदविग्रहः। स्वस्य पदानि प्रयुज्य विग्रहः कृतः नास्ति स अस्वपदविग्रहः इति यावत्। यथा उपरामम् इति अव्ययीभावसमासे समासस्य अवयवौ उप राम इति द्वौ। तयोः उप इति पदं त्यक्त्वा तदर्थकम् अपरं समीपम् इति पदं प्रयुज्य विग्रहः यथा रामस्य समीपम् इति। अतः अयम् अस्वपदविग्रहः। नित्यसमासस्य लौकिकः अस्वपदविग्रहः भवति। अलौकिकविग्रहस्तु कदापि न अस्वपदविग्रहः।

[१.२] प्राक्कडारात् समासः॥ (२.१.३)

सूत्रार्थः - "कडाराः कर्मधारये" इत्यस्मात् सूत्रात् प्राक् समासः इत्यधिकारः अस्ति।

सूत्रव्याख्या - इदमधिकारसूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयं वर्तते। तत्र प्राक् इति पूर्वार्थवाचकम् अव्ययपदम्। कडारात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। समासः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अत्र प्राक् इति पदं द्विः आवर्तते। सूत्रे कडारपदेन "कडाराः कर्मधारये" (२.२.३८) इति सूत्रस्य ग्रहणम्। तेन "कडाराः कर्मधारये" इत्यस्मात् सूत्रात् पूर्वं समासः इति पदं प्राक् इति पदं च अधिक्रियेते इति सूत्रार्थो भवति। अर्थात् अष्टाध्याय्यां प्राक् कडारात् समासः इत्यतः आरभ्य कडाराः कर्मधारये इत्यस्मात् सूत्रात् पूर्वं विद्यमानसूत्रेषु समासः इति पदं प्राक् इति पदं च गच्छतः।

प्राक् इत्यस्य आवर्तितस्य फलमेकसंज्ञाधिकारेऽपि समाससंज्ञया सह अव्ययीभावादिसंज्ञानां समावेशः।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. समर्थः पदविधिः" इति सूत्रं कीदृशं सूत्रम्।

२. सूत्रे समर्थः इति पदस्य कः अर्थः।

३. पदविधिः नाम किम्।

४. "समर्थः पदविधिः" इति सूत्रस्य कः अर्थः।

५. वृत्तिलक्षणं किम्।

६. वृत्तेः कति भेदाः।

७. विग्रहलक्षणं किम्।

८. विग्रहस्य कति भेदाः।

९. "प्राक्कडारात्समासः" इति सूत्रं कीदृशं सूत्रम्।

१०. प्राक्कडारात् समासः इति सूत्रे कडारपदेन कस्य ग्रहणम्।

[१.३] सह सुपा॥ (२.१.४)

सूत्रार्थः - सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। अनेन समाससंज्ञा विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम् अस्ति। तत्र सह इत्यव्ययपदम्। सुपा इति तृतीयैकवचनान्तं पदम्। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यस्मात् सूत्रात् सुप् इति पदम् अनुवर्तते। "प्राक्कडारात्समासः" इति सूत्रात् समासः इति पदम् अधिक्रियते। "प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणम्" इति परिभाषया सुप् इति प्रत्ययबोधकस्य प्रत्याहारस्य ग्रहणात् तत्र तदन्तविधिः। तेन सुप् इत्यस्य सुबन्तम् इत्यर्थः, सुपा इत्यस्य च सुबन्तेन इत्यर्थः। एवं सूत्रार्थो भवति - "सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते" इति। एतस्य तात्पर्यं तावत् सुबन्तं सुबन्तेन सह समाससंज्ञं भवति। अत्रेदमपि बोध्यं यत् अनेन सूत्रेण विधीयमाना समाससंज्ञा तयोः सुबन्तयोः भवति ययोः मध्ये एकार्थीभावसामर्थ्यम् अस्ति।

उदाहरणम् - भूतपूर्वः इत्यादिकम् अस्य सूत्रस्य उदाहरणम्। पूर्वं भूतः इति लौकिकविग्रहः। पूर्व अम् भूत सु इत्यलौकिकविग्रहः। पूर्व अम् इति सुबन्तं भूत सु इत्यनेन सुबन्तेन सह प्रकृतसूत्रेण समाससंज्ञां लभते। तेन पूर्व अम् भूत सु इति समुदायः समाससंज्ञकः। ततश्च प्रक्रियाकार्ये भूतपूर्वः इति रूपम्।

[१.४] प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्॥ (१.२.४३)

सूत्रार्थः - समासविधायकशास्त्रे यत् प्रथमान्तं तद्बोध्यम् उपसर्जनसंज्ञं भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। अनेन सूत्रेण उपसर्जनसंज्ञा विधीयते।सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयम् अस्ति। तत्र प्रथमानिर्दिष्टं समासे उपसर्जनम् इति पदच्छेदः। प्रथमानिर्दिष्टमिति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। समासे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। उपसर्जनम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अत्र प्रथमानिर्दिष्टं समासे इति संज्ञिदलम् उपसर्जनम् इति च संज्ञापदम्। प्रथमया निर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टम् इति तृतीयातत्पुरुषसमासः। प्रथमानिर्दिष्टं नाम प्रथमान्तपदबोध्यम्। समासे इत्यस्य च समासविधायकसूत्रे इत्यर्थः। एवं सूत्रार्थः समायाति - "समासविधायकसूत्रे यत् प्रथमान्तं तद्बोध्यम् उपसर्जनसंज्ञं भवति" इति। अर्थात् समासविधायके सूत्रे यत् प्रथमान्तं पदं तद्बोध्यः अर्थः लक्ष्ये उपसर्जनसंज्ञः भवति।

उदाहरणम् - कृष्ण अम् श्रित सु इति अलौकिकविग्रहे "द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः" इति सूत्रेण समाससंज्ञा विधीयते। अस्मिंश्च सूत्रे द्वितीया इति प्रथमान्तम् पदम्। तस्य अर्थः द्वितीयान्तम् इति। तच्च प्रकृते लक्ष्ये कृष्ण अम् इति अस्ति। अतः तस्य अनेन सूत्रेण उपसर्जनसंज्ञा भवति।

पूर्व अम् भूत सु इत्यत्र च सह सुपा इत्यनेन समाससंज्ञा कृता अस्ति। समासविधायकं सूत्रं सह सुपा इति। अत्र च सुप् इति पदम् अनुवर्तितम् अस्ति, तच्च प्रथमान्तम् अस्ति। तद्बोध्यं च पूर्व अम् इत्यपि अस्ति, भूत सु इत्यपि अस्ति। अतः उभयोरपि उपसर्जनसंज्ञा प्राप्ता।

[१.५] उपसर्जनं पूर्वम्॥ (२.२.३०)

सूत्रार्थः - समासे उपसर्जनसंज्ञकं पूर्वं प्रयोज्यम्।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। तत्र उपसर्जनम् इति पूर्वम् इति च पदद्वयं प्रथमैकवचनान्तम्। "प्राक्कडारात्समासः" इति सूत्रात् समासः इति पदम् अधिक्रियते। तस्य च प्रथमान्तस्य सप्तम्यन्तत्वेन विपरिणामः भवति। एवं समासे उपसर्जनं पूर्वम् इति पदयोजना। समासे उपसर्जनसंज्ञकं पूर्वं प्रयोज्यम् इति सूत्रस्यार्थः।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं यथा "द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः" इति सूत्रम्। कृष्णं श्रितः इति लौकिकविग्रहे कृष्ण अम् श्रित सु इत्यलौकिकविग्रहे द्वितीया इति पदस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् तद्बोध्यस्य कृष्ण अम् इत्यस्य "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इत्यनेन उपसर्जनसंज्ञा भवति। ततः प्रकृतसूत्रेण समासे उपसर्जनसंज्ञकस्य कृष्ण अम् इत्यस्य पूर्वनिपातः भवति। प्रक्रियाकार्ये च कृष्णश्रितः इति रूपं सिध्यति।

अत्र च पूर्व अम् भूत सु इति स्थिते समासविधायकशास्त्रे "सह सुपा" इत्यत्र उभयस्य सुबन्तत्वेन निर्देशाद् उभयोः उपसर्जनसंज्ञायाम् उभयोः पूर्वनिपातः प्राप्तः। परन्तु भगवतः पाणिनेः सूत्रं विद्यते "भूतपूर्वे चरट्" इति। तत्र भूतशब्दस्य पूर्वं प्रयोगः दृश्यते। अतः तदनुरोधेन भूतशब्दस्यैव पूर्वं

प्रयोगः क्रियते, न तु पूर्व इति शब्दस्य। ततः भूत सु पूर्व अम् इति स्थिते सुब्लुग्विधानाय सूत्रमिदं प्रवृत्तम् -

पाठगतप्रश्नाः-२

११. "सह सुपा" इत्यनेन सूत्रेण कीदृशः समासो भवति।

१२. "सह सुपा" इत्यस्य सूत्रस्य कः अर्थः।

१३. "सह सुपा" इत्यस्य सूत्रस्य किम् उदाहरणम्।

१४. "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इति सूत्रेण किं भवति।

१५. समासपदेन "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इति सूत्रे कस्य ग्रहणम्।

१६. "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

१७. प्रथमानिर्दिष्टमिति पदस्य कः अर्थः।

१८. "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इति सूत्रे संज्ञासंज्ञिनिर्णयं कुरुत।

१९. "उपसर्जनं पूर्वम्" इति सूत्रेण किं भवति।

२०. "उपसर्जनं पूर्वम्" इति सूत्रस्य कः अर्थः।

२१. "उपसर्जनं पूर्वम्" इति सूत्रस्य एकम् उदाहरणं देयम्।

[१.६] सुपो धातुप्रातिपदिकयोः॥ (२.४.७१)

सूत्रार्थः - धातोः प्रातिपदिकस्य च अवयवस्य सुपः लुक् भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण सुपः लुक् विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम् अस्ति। अत्र सुपः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदं, धातुप्रातिपदिकयोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। धातुश्च प्रातिपदिकं च धातुप्रातिपदिके, तयोः धातुप्रातिपदिकयोः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। "ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः" इति सूत्रात् लुक् (१/१) इति पदम् अत्र अनुवर्तते। एवं प्रस्तुतस्य सूत्रस्यार्थः - "धातोः प्रातिपदिकस्य च अवयवस्य सुपः लुक् भवति" इति।

"प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः" इति सूत्रानुसारेण प्रत्ययस्यादर्शनं लुक्-संज्ञं भवति।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्य धात्ववयवस्य लुकि उदाहरणं भवति पुत्रीयति इति। आत्मनः पुत्रम् इच्छति इति विग्रहे "सुप आत्मनः क्यच्" इत्यनेन सूत्रेण पुत्र अम् इति द्वितीयान्तात् क्यचि पुत्र अम् क्यच् इति जाते, पुत्र अम् क्यच् इति समुदायस्य क्यजन्तत्वेन "सनाद्यन्ता धातवः" इत्यनेन धातुसंज्ञा भवति। अत्र पुत्र अम् क्यच् इति समुदायः धातुसंज्ञकः। तस्य अवयवः अम् सुप् अस्ति। तस्य अनेन प्रकृतसूत्रेण लुक् भवति। ततः प्रक्रियाकार्ये पुत्रीयति इति रूपं सिध्यति।

प्रातिपदिकावयवस्य लुकि उदाहरणं भूतपूर्वः इति। भूत अम् पूर्व सु इति स्थिते "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन समासस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। ततः प्रकृतसूत्रेण प्रातिपदिकावयवस्य सुपः सोः अमश्च लुक् भवति। ततः प्रक्रियाकार्ये भूतपूर्वः इति रूपं निष्पद्यते।

(१.६.१) इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च॥ (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - इवेति शब्देन सह सुबन्तं समाससंज्ञं भवति। समासावयवविभक्तेः लोपो न भवति।

वार्तिकव्याख्या - इदं वार्तिकं केवलसमासविधायकम्। अस्मिन् वार्तिके पदचतुष्टयं विलसति। इवेन समासः विभक्त्यलोपः च इति पदच्छेदः। अत्र इवेनेति तृतीयैकवचनान्तं पदम्। समासः विभक्त्यलोपः इति पदद्वयं प्रथमैकवचनान्तम्। चेत्यव्ययपदम्। न लोपः अलोपः इति नञ्तत्पुरुषसमासः। विभक्तेः अलोपः विभक्त्यलोपः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यस्मात् सूत्रात् सुप् इति पदम् अनुवर्तते। "प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्" इति परिभाषया सुप् इति प्रत्ययबोधकस्य प्रत्याहारस्य ग्रहणात् तत्र तदन्तविधिः। तेन सुबन्तम् इति लभ्यते। एवम् इवेन सह सुबन्तं समासः विभक्त्यलोपश्च इति पदयोजना। अत्र वार्तिकार्थो भवति - "इवेति शब्देन सह सुबन्तं समाससंज्ञं भवति। समासावयवविभक्तेश्च लोपो न भवति" इति।

उदाहरणम् - अस्य वार्तिकस्योदाहरणं वागर्थाविव इति। वाक् च अर्थश्च इति वागर्थौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। वागर्थौ इव इति लौकिकविग्रहे वागर्थ औ इव इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतवार्तिकेन इवशब्देन सह वागर्थ औ इति सुबन्तं समाससंज्ञं भवति। समासे सति वागर्थ औ इत्यस्य सुबन्तम् इति प्रथमान्तपदबोध्यत्वात् "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इति सूत्रेण उपसर्जनसंज्ञा भवति। ततश्च "उपसर्जनं पूर्वम्" इति सूत्रेण तस्य पूर्वं प्रयोगः भवति। तेन वागर्थ औ इव इति स्थितिः जायते। ततश्च समासस्य "कृत्तद्धितसमासाश्च" इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन प्राप्तस्य लुकः निषेधः "विभक्त्यलोपश्च" इति वार्तिकांशात् जायते। एवं वागर्थ औ इवेति स्थिते "वृद्धिरेचि" इत्यनेन सूत्रेण अकारस्य औकारस्य च स्थाने वृद्धौ औकारे, "एचोऽयवायावः" इत्यनेन सूत्रेण औकारस्यावादेशे प्रक्रियाकार्ये सर्वसंयोगे वागर्थाविव इति रूपं निष्पद्यते।

पाठगतप्रश्नाः-३

२२. "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इति सूत्रेण किं भवति।

२३. "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इति सूत्रस्य कः अर्थः।

२४. धातुप्रातिपदिकयोः इत्यत्र का विभक्तिः कश्च समासः।

२५. भूतपूर्व इत्यत्र भूतशब्दस्य कथं पूर्वनिपातः।

२६. "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

२७. "इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च" इत्यस्य वार्तिकस्यार्थः कः।

२८. "इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च" इत्यस्य वार्तिकस्य किमुदाहरणम्।

[१.७] अव्ययीभावः॥ (२.१.५)

सूत्रार्थः - "तत्पुरुषः" (२.१.२२) इत्यस्मात् सूत्रात् प्राक् अव्ययीभावः इत्यधिकारः।

सूत्रव्याख्या - पाणिनीयसूत्रेषु इदम् अधिकारसूत्रम्। संज्ञाधिकारोऽयम्। अस्मिन् सूत्रे अव्ययीभावः इति प्रथमैकवचनान्तम् पदम्। "तत्पुरुषः" इत्यस्मात् सूत्रात् प्राक् अव्ययीभावः इति पदम् अधिक्रियते। अर्थाद् एतस्मात् सूत्राद् उत्तरं "तत्पुरुषः" इत्यस्मात् सूत्रात् प्राक् विद्यमानेषु सूत्रेषु अव्ययीभावः इति पदम् अनुवर्तते, व्याप्नोति। प्रतिसूत्रम् उपतिष्ठते इति भावः। ततश्च तेन तेन सूत्रेण विहितस्य समासस्य अव्ययीभावसंज्ञा भवति। अतः अयं संज्ञाधिकारः।

[१.८] अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभावात्ययाऽसम्प्रति-शब्दप्रादुर्भाव- पश्चाद्-यथाऽऽनुपूर्व्य-यौगपद्य-सादृश्य-सम्पत्ति-साकल्याऽन्तवचनेषु॥ (२.१.६)

सूत्रार्थः - विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानम् अव्ययं सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण अव्ययीभावसमासः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं विद्यते। तत्र अव्ययम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभावाऽत्ययाऽसम्प्रति-शब्दप्रादुर्भाव-पश्चाद्यथाऽऽनुपूर्व्य-यौगपद्य-सादृश्य-सम्पत्ति-साकल्याऽन्तवचनेषु इति सप्तमीबहुवचनान्तं पदम्। वचधातोः कर्मणि ल्युटि वचनशब्दो निष्पन्नः। तेन उच्यते असौ वचनः इति तस्यार्थः वाच्यः इति यावत्। विभक्तिश्च समीपञ्च समृद्धिश्च व्यृद्धिश्च अर्थाभावश्च अत्ययश्च असम्प्रति च शब्दप्रादुर्भावश्च पश्चाच्च यथा च आनुपूर्व्यं च यौगपद्यं च सादृश्यं च सम्पत्तिश्च साकल्यञ्च अन्तश्च इति विग्रहे इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासे विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभावाऽत्ययाऽसम्प्रति-शब्दप्रादुर्भाव-पश्चाद्यथाऽऽनुपूर्व्य-यौगपद्य-सादृश्य-सम्पत्ति-साकल्याऽन्ताः इति शब्दो निष्पन्नः। ते च वचनाश्च इति विग्रहे कर्मधारयसमासे कृते विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभावाऽत्ययाऽसम्प्रति-शब्दप्रादुर्भाव-पश्चाद्-यथाऽऽनुपूर्व्य-यौगपद्य-सादृश्य-सम्पत्ति-साकल्याऽन्तवचनाः इति शब्दः निष्पद्यते। अस्यैव सप्तमीबहुवचनान्तं रूपं सूत्रे वर्तते। "द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते" इति न्यायाद् वचनशब्दस्य विभक्तिप्रभृतिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः भवति।

विभक्तिपदेनात्र अधिकरणकारकस्य ग्रहणम्। समीपं नाम नैकट्यम्। समृद्धिः नाम उन्नतिः। विगता ऋद्धिः व्यृद्धिः ऋद्धेरभावः इत्यर्थः। अर्थस्य वस्तुनः अभावः अर्थाभावः। अत्ययो ध्वंसः। सम्प्रति न युज्यते इत्यसम्प्रति। शब्दप्रादुर्भावः नाम शब्दस्य नाम्नः प्रादुर्भावः प्रसिद्धिः। यथाशब्दस्य योग्यता-वीप्सा-पदार्थानतिवृत्ति-सादृश्यानि इति एते चत्वारः अर्थाः। पदस्यार्थः पदार्थः। न अतिवृत्तिः

अनतिवृत्तिः। अनतिक्रम इत्यर्थः। पदार्थस्यानतिवृत्तिः इति पदार्थानतिवृत्तिः। पदार्थस्यानुल्लङ्घनम् इत्यर्थः। यथार्थः सादृश्यं नाम तुल्यता। अनुपूर्वम् अनुक्रमः, तस्य भाव आनुपूर्व्यम्। पूर्वतायाः क्रम इत्यर्थः। यौगपद्यम् एककालता। यथार्थत्वेन सादृश्यार्थस्य ग्रहणात् पुनः सादृश्यं सूत्रे किमर्थम् इति प्रश्नः समुदेति। अत्रोत्तरं तावत् सादृश्यस्य गौणत्वे अपि समासविधानाय सूत्रे पुनः सादृश्यग्रहणम्। ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः, सम्पत्तिः नाम अनुरूप आत्मभावः। अर्थात् योग्यः स्वोचितभावः सम्पत्तिः इत्यनेनोच्यते। साकल्यं नाम सम्पूर्णता। अन्तः नाम समाप्तिः।

अस्मिन् सूत्रे "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इति सूत्रात् सुप्, "सह सुपा" इति सम्पूर्णं सूत्रम् च अनुवर्तते। समासः अव्ययीभावः च इति पदद्वयमधिकृतम्। सुप् इति पदस्य तदन्तविधिना सुबन्तम् इति लभ्यते। सुपा इत्यस्य तदन्तविधिना च सुबन्तेन इति लभ्येत। समर्थः पदविधिः इति सूत्रात् समर्थः इति पदम् आयाति। तच्च तृतीयान्तत्वेन विपरिणमते। तेन समर्थेन इति भवति। एवं "विभक्त्यादिषु अर्थेषु वर्तमानम् अव्ययं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समाससंज्ञं भवति। स च समासः अव्ययीभावसंज्ञकः भवति" इति सूत्रस्यार्थः समायाति। अर्थात् १) विभक्त्यर्थवाचकम् अव्ययं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समाससंज्ञं भवति। स च समासः अव्ययीभावसंज्ञकः भवति। एवं२) समीपार्थकम् अव्ययं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समाससंज्ञं भवति। स च समासः अव्ययीभावसंज्ञकः भवति। एवं क्रमेण अन्येषाम् अपि भवति - ३) समृद्ध्यर्थकं ४) वृद्ध्यर्थकम् ५) अर्थाभावार्थकम् ६) अत्ययार्थकम् ७) असम्प्रत्यर्थकम् ८) शब्दप्रादुर्भावार्थकं ९) पश्चादर्थकं १०) यथार्थकम् ११) आनपूर्व्यर्थकम् १२) यौगपद्यार्थकं १३) सादृश्यार्थकं १४) सम्पत्त्यर्थकं १५) साकल्यार्थकम् १६) अन्तार्थकम् – अव्ययं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समाससंज्ञं भवति। स च समासः अव्ययीभावसंज्ञकः भवति। एवञ्च सूत्रपठितार्थानां वाचकानाम् अव्ययानाम् समर्थेन सुबन्तेन सह समासः भवति इति फलितार्थः।

अवधेयम् - सामान्यतः सूत्रोक्तस्वारस्येन समासविधायकसूत्रस्य अर्थप्रकटनाय – सुबन्तम् सुबन्तेन समाससंज्ञं भवति इति वाक्यं लेख्यम्। तथापि अस्य तात्पर्यं गृहीत्वा बहुषु स्थलेषु - सुबन्तं सुबन्तेन समस्यते। सुबन्तस्य सुबन्तेन समासः भवति। इत्यादिरूपेणापि प्रकट्यते।

अत्रेदं बोध्यम् - अस्मिन् सूत्रे अव्ययम् इति प्रथमान्तं पदमस्ति। अतः अनेन सूत्रेण यत्र समासः क्रियते तत्र अव्ययम् इति प्रथमान्तबोध्यस्य अव्ययस्य उपसर्जनसंज्ञा भवति, तस्य च पूर्वप्रयोगः भवति। अव्ययीभावसमासस्य अव्ययीभावश्च इति सूत्रेण अव्ययसंज्ञा भवति।

अनेन सूत्रेण विधीयमानः समासः नित्यः अस्ति। नित्यसमासस्य प्रायः लौकिकविग्रहः न भवति। अथवा अस्वपदलौकिकविग्रहः भवति। अत एव अविग्रहः अस्वपदविग्रहो वा भवति नित्यसमासः। तत्र नास्ति विग्रहो यस्य सः अविग्रहः। समासस्यार्थबोधकं वाक्यं विग्रहः कथ्यते। एवं यस्य समासस्य विग्रहो नास्ति सः अविग्रहः नित्यसमासः। नास्ति स्वपदैः विग्रहो यस्य सः अस्वपदविग्रहः। अर्थाद् यस्य समासस्य सर्वैः समस्यमानपदैः विग्रहो न क्रियते अपि तु समस्यमानपदसमानार्थकेन अन्येन पदेन क्रियते, सः अपि नित्यसमासः। अनेन सूत्रेण विधीयमानः अव्ययीभावः अस्वपदविग्रहो नित्यसमासः। एवञ्च अस्य सूत्रस्य उदाहरणानाम् अस्वपदविग्रहः एव क्रियते।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणानि अधः प्रदीयन्ते -

अधिहरि - विभक्त्यर्थवाचकम् अव्ययं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समाससंज्ञं भवति। स च समासः अव्ययीभावसंज्ञकः भवति – इत्यंशस्य उदारहणम् अस्ति अधिहरि इति।

अधिहरि इत्यस्य हरौ इति लौकिकविग्रहः। हरि ङि अधि इत्यलौकिकविग्रहः अस्ति। अत्र अधि इत्यव्ययं सप्तमीविभक्तेः अर्थस्य अधिकरणस्य वाचकम् अस्ति। तस्मात् अधि इत्यव्ययं विभक्त्यर्थवाचकम् अस्ति। एवञ्च हरि ङि अधि इति अलौकिकविग्रहे विभक्त्यर्थवाचकम् अधि इत्यव्ययं सुबन्तं समर्थेन हरि ङि इति सुबन्तेन सह समाससंज्ञं भवति। स च समासः अव्ययीभावसंज्ञः भवति। ततः समासविधायकसूत्रे अव्ययम् इत्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् तद्बोध्यस्य अधि इत्यस्य "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इत्यनेन उपसर्जनसंज्ञा भवति। "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यनेन च तस्य पूर्वनिपातः भवति। तेन अधि हरि ङि इति स्थितिः जायते। ततः समासत्वात् "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन समासस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन प्रातिपदिकावयवस्य सुपः ङेः लुक् भवति। तेन अधिहरि इति रूपं जायते। ततः "एकदेशविकृतमनन्यवद्" इति परिभाषया अधि हरि ङि इत्यत्र या प्रातिपदिकसंज्ञा सा अधिहरि इत्यत्र अव्याहता। तत् प्रातिपदिकत्वम् आदाय "स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्" इति सूत्रेण क्रमेण स्वादयः विभक्तयः प्राप्नुवन्ति। तत्र प्रथमैकवचने सुप्रत्यये अधिहरि सु इति स्थिते अधिहरि इत्यस्य "अव्ययीभावश्च" इति सूत्रेण अव्ययसंज्ञायां सत्याम् "अव्ययादाप्सुपः" इति सूत्रेण सोः लुकि अधिहरि इति रूपं सिध्यति। एवमेव अधिहरि इत्यस्मात् परं द्वितीयादिविभक्तीनाम् अपि "अव्ययादाप्सुपः" इत्यनेन लुक् भवति। अतः सर्वासु विभक्तिषु अधिहरि इत्येव रूपं भवति।

पाठगतप्रश्नाः-४

२९. "अव्ययीभावः" इति सूत्रं किंप्रकारकम्।

३०. "अव्ययीभावः" इत्यधिकारः कियत्पर्यन्तम्।

३१. "अव्ययं विभक्ति" इत्यादिसूत्रस्यार्थः कः।

३२. "अव्ययं विभक्ति" इत्यादिसूत्रे विभक्तिपदं किं बोधयति।

३३. "अव्ययं विभक्ति" इत्यादिसूत्रे वचनशब्दस्य प्रत्येकं कथमन्वयः।

३४. समृद्धि-सम्पत्त्योः को भेदः।

३५. पदार्थानतिवृत्तिः नाम किम्।

३६. यथार्थत्वेन एव सिद्धे पुनः सूत्रे सादृश्यग्रहणं किमर्थम्।

अत्र विभक्तौ अन्यदुदाहरणं भवति अधिगोपम् इति। तथाहि गाः पातीति विग्रहे गोपाशब्दो निष्पन्नः। गोपि इति लौकिकविग्रहे गोपा ङि अधि इत्यलौकिकविग्रहे समाससंज्ञायाम्

उपसर्जनस्य पूर्वनिपाते प्रातिपदिकत्वात् सुपः ङेर्लुकि प्रक्रियाकार्ये अधिगोपा इति निष्पन्नः। तदा विशेषकार्यसाधनाय सूत्रम् उक्तम्-

[१.९] अव्ययीभावश्च॥ (२.४.१८)

सूत्रार्थः - अव्ययीभावसमाससंज्ञकः शब्दः नपुंसकं भवति।

सूत्रव्याख्या - पाणिनीयसूत्रेषु इदं विधायकम्। अनेन अव्ययीभावसमासस्य नपुंसकत्वं विधीयते। सूत्रमिदं पदद्वयात्मकम्। अत्र अव्ययीभावः च इति पदच्छेदः। अव्ययीभावः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। चेत्यव्ययपदम्। चकारेण "स नपुंसकम्" इत्यस्मात् सूत्रात् नपुंसकम् इति पदं गृह्यते। एवम् - "अव्ययीभावसमाससंज्ञकः शब्दः नपुंसकं भवति" इति सूत्रार्थः।

उदाहरणम् - अधिगोपा इति स्थिते अव्ययीभावसमाससंज्ञकस्य अस्य प्रकृतसूत्रेण नपुंसकसंज्ञायां "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इत्यनेन आकारस्य ह्रस्वत्वे अधिगोप इति निष्पद्यते। तस्य प्रातिपदिकत्वात् ततः प्रथमैकवचने सौ अधिगोप सु इति जाते "अव्ययीभावश्च" इत्यनेन अव्ययीभावस्य अव्ययसंज्ञायाम् "अव्ययादाप्सुपः" इत्यनेन सोर्लुकि प्राप्ते -

[१.१०] नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः॥ (२.४.८३)

सूत्रार्थः - अदन्ताद् अव्ययीभावात् सुपः न लुक्, तस्य पञ्चमीं विना अमादेशश्च भवति।

सूत्रव्याख्या - पाणिनीयसूत्रेषु इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण अमादेशो विधीयते। न अव्ययीभावाद् अतः अम् तु अपञ्चम्याः इति पदच्छेदः। अत्र नेति निषेधपरकम् अव्ययपदम्। अव्ययीभावादिति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। अतः इत्यपि पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। अम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। तु इत्यव्ययपदम्। अपञ्चम्याः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। न पञ्चमी अपञ्चमी इति नञ्तत्पुरुषसमासः। अत्र अतः इति पदम् अव्ययीभावाद् इत्यस्य विशेषणम्। विशेषणस्य तदन्तविधौ अदन्ताद् अव्ययीभावाद् इति भवति। अस्मिन् सूत्रे "अव्ययादाप्सुपः" इत्यस्मात् सूत्रात् सुपः इति षष्ठ्यन्तं पदं "ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः" इत्यस्मात् सूत्रात् लुक् इति प्रथमैकवचनान्तम् अनुवर्तते। अत्र सूत्रे अतः अव्ययीभावात् सुपो न लुक् इत्येकं वाक्यम् अम् तु अपञ्चम्याः इत्यपरं वाक्यम्। अतः अव्ययीभावात् सुपो न लुक् इति वाक्यस्यार्थो भवति अदन्ताद् अव्ययीभावात् सुपः लुक् न भवतीति। अम् तु अपञ्चम्याः इत्यन्यस्य वाक्यस्यार्थो भवति पञ्चम्याः तु अम् न भवति। एवं च अदन्ताद् अव्ययीभावात् परस्य सुपः लुक् न भवति किन्तु अमादेशो भवति, पञ्चम्यास्तु लुग् भवति अमादेशश्च न भवतीति स्थितिः। एवं सूत्रार्थो भवति - "अदन्ताद् अव्ययीभावात्सुपो न लुक्, तस्य तु पञ्चमीं विना अमादेशश्च भवति" इति।

उदाहरणम् - अधिगोप सु इति जाते "अव्ययीभावश्च" इत्यनेन अव्ययीभावस्य अव्ययसंज्ञायाम् "अव्ययादाप्सुपः" इत्यनेन सोर्लुकि प्राप्ते अदन्तत्वाद् अव्ययीभावसंज्ञकत्वाद् अधिगोपशब्दस्य ततः

परस्य सोः अमादेशे अधिगोप अम् इति जाते "अमि पूर्वः " इत्यनेन अकारद्वयस्य स्थाने पूर्वरूपे एकादेशे अकारे अधिगोपम् इति रूपं सिध्यति।

पाठगतप्रश्नाः-५

३७. "अव्ययीभावश्च" इति सूत्रेण किं विधीयते।

३८. "अव्ययीभावश्च" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३९. "नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः" इति सूत्रं किंप्रकारकम्।

४०. "नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः" इति सूत्रेण किं विधीयते।

४१. "नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

[१.११] तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्॥ (२.४.८४)

सूत्रार्थः - अदन्ताद् अव्ययीभावात् तृतीयासप्तम्योः बहुलम् अमादेशः भवति।

सूत्रव्याख्या - पाणिनीयसूत्रेषु इदं विधिसूत्रम्। तृतीयासप्तम्योः बहुलम् अमादेशविधानाय इदं सूत्रं प्रवृत्तम्। पदद्वयात्मके अस्मिन् सूत्रे तृतीयासप्तम्योः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। तृतीया च सप्तमी च तृतीयासप्तम्योः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। बहुलम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। पूर्वस्मात् सूत्रात् अतः अव्ययीभावाद् अम् इति पदत्रयमनुवर्तते। एवञ्च "अदन्ताद् अव्ययीभावात् तृतीयासप्तम्योः बहुलम् अमादेशः भवति" इति सूत्रार्थः फलति।

पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य नित्यस्य अमादेशस्य अनेन सूत्रेण बाहुल्येन विधीयते। अत्र बहुलग्रहणात् तृतीयायां सप्तम्यां च क्वचिद् अमादेशो भवति क्वचिच्च न भवति।

उदाहरणम् - समीपार्थे अव्ययीभावसमासस्य उदाहरणम् उपकृष्णम् इति। कृष्णस्य समीपम् इति लौकिकविग्रहे कृष्ण ङस् उप इत्यलौकिकविग्रहे "अव्ययं विभक्ति"त्यादिना सूत्रेण समीपार्थे विद्यमानम् उपेत्यव्ययं कृष्ण ङस् इति समर्थेन सुबन्तेन सह अव्ययीभावसमाससंज्ञं भवति। ततः अव्ययमित्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् तद्बोध्यस्य उपेत्यस्य उपसर्जनसंज्ञायां तस्य पूर्वनिपाते, उप कृष्ण ङस् इति भवति। ततः "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन समासस्य प्रातिपदिकत्वात् सुपः ङसो लुकि उपकृष्ण इति सिध्यति। एकदेशविकृतन्यायेन तस्य प्रातिपदिकत्वात् ततः प्रथमैकवचने सौ उपकृष्ण सु इति जाते, "अव्ययीभावश्च" इत्यनेन समासस्य अव्ययसंज्ञायाम्, "अव्ययादाप्सुपः" इत्यनेन सुब्लुकि प्राप्ते तं प्रबाध्य "नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः" इत्यनेन सूत्रेण सोरमादेशे "अमि पूर्वः" इत्यनेन अकारद्वयस्य स्थाने पूर्वरूपे एकादेशे उपकृष्णम् इति प्रयोगः सिध्यति।

तत्र उपकृष्णशब्दात् तृतीयैकवचनविवक्षायां टाप्रत्यये उपकृष्ण टा इति स्थिते सुब्लुकं प्राप्तं प्रबाध्य "नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः" इत्यनेन सूत्रेण टाप्रत्ययस्य नित्यः अमादेशः प्राप्नोति। तं

प्रबाध्य "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" इत्यनेन प्रस्तुतसूत्रेण बाहुलकाद् अमादेशो भवति। अम्पक्षे पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये उपकृष्णम् इति रूपम्। अमभावपक्षे च टाप्रत्ययस्य "टाङसिङसामिनात्स्याः" इत्यनेन सूत्रेण इनादेशे उपकृष्ण इन इति जाते आद् गुणः इति सूत्रेण अकारस्य इकारस्य च स्थाने गुणे एकारे उपकृष्णेन इति रूपम्। एवमेव सप्तम्याम् उपकृष्णम् उपकृष्णे इति रूपद्वयम्।

समृद्ध्यर्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं भवति सुमद्रम् इति। मद्राणां समृद्धिः इति लौकिकविग्रहे मद्र आम् सु इत्यलौकिकविग्रहे "अव्ययं विभक्ती"त्यादि- सूत्रेण समृद्ध्यर्थे विद्यमानं सु इत्यव्ययं मद्र आम् इत्यनेन समर्थेन सुबन्तेन सह अव्ययीभावसमाससंज्ञं भवति। ततः उपसर्जनसंज्ञकस्य सु इत्यस्याव्ययस्य पूर्वनिपाते सु मद्र आम् इति भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् तदवयवस्य सुपः आमः लुकि निष्पन्नात् प्रातिपदिकात् सुमद्र इत्यस्मात् प्रथमैकवचने सौ सुमद्र सु इति जाते, "नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः" इत्यनेन सोरमि अकारद्वयस्य स्थाने पूर्वरूपे सुमद्रम् इति निष्पन्नम्। बहुलग्रहणसामर्थ्यात् अत्र सप्तम्यां नित्यः अमादेशो भवति। तेन सुमद्रम् इत्येव रूपम्। न तु सुमद्रे इति।

व्यृद्ध्यर्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं भवति दुर्यवनम् इति। यवनानां व्यृद्धिः इति लौकिकविग्रहः यवन आम् दुर् इत्यलौकिकविग्रहश्च।

अर्थाभावार्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं भवति निर्मक्षिकम् इति। मक्षिकाणाम् अभावः इति लौकिकविग्रहः मक्षिका आम् निर् इत्यलौकिकविग्रहश्च।

अत्ययार्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं भवति अतिहिमम् इति। हिमस्यात्ययः इति लौकिकविग्रहः हिम ङस् अति इत्यलौकिकविग्रहश्च।

असम्प्रत्यर्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं भवति अतिनिद्रम् इति। निद्रा सम्प्रति न युज्यते इति लौकिकविग्रहः निद्रा ङस् अति इत्यलौकिकविग्रहः।

शब्दप्रादुर्भावार्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं भवति इतिहरि इति। हरिशब्दस्य प्रकाशः इति लौकिकविग्रहः हरि ङस् इति इत्यलौकिकविग्रहश्च।

पश्चादर्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं भवति अनुविष्णु इति। विष्णोः पश्चाद् इति लौकिकविग्रहः विष्णु ङस् अनु इत्यलौकिकविग्रहश्च।

योग्यतारूपे यथार्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं भवति अनुरूपम् इति। रूपस्य योग्यम् इति लौकिकविग्रहः रूप ङस् अनु इत्यलौकिकविग्रहश्च।

वीप्सारूपे यथार्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं भवति प्रत्यर्थम् इति। अर्थम् अर्थम् प्रति इति लौकिकविग्रहः अर्थ अम् प्रति इत्यलौकिकविग्रहश्च।

पदार्थानतिवृत्तिरूपे यथार्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं भवति यथाशक्ति इति। शक्तिम् अनतिक्रम्य इति लौकिकविग्रहः शक्ति अम् यथा इत्यलौकिकविग्रहश्च।

सादृश्यरूपे यथार्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं भवति सहरि इति। हरेः सादृश्यम् इति लौकिकविग्रहे हरि ङस् सह इत्यलौकिकविग्रहे "अव्ययं विभक्ती"त्यादिसूत्रेण सादृश्यार्थे विद्यमानं सह

इत्यव्ययं हरि ङस् इत्यनेन समर्थेन सुबन्तेन सह अव्ययीभावसमाससंज्ञं भवति। ततः उपसर्जनसंज्ञकस्य सह इत्यस्य पूर्वनिपाते सह हरि ङस् इति जाते, समासस्य प्रातिपदिकत्वात् तदवयवस्य सुपः ङसः लुकि सहहरि इति निष्पद्यते। ततः सहेत्यस्य सादेशविधायकं सूत्रम्- (अग्रिमसूत्रं द्रष्टव्यम्।)

पाठगतप्रश्नाः-६

४२. "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" इति सूत्रं किंप्रकारकम्।

४३. "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" इति सूत्रेण किं विधीयते।

४४. तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् इति सूत्रस्यार्थः कः।

४५. समीपार्थे अव्ययीभावसमासस्य किम् उदाहरणम्।

४६. समृद्ध्यर्थे अव्ययीभावसमासस्य किम् उदाहरणम्।

४७. व्यृद्ध्यर्थे अव्ययीभावसमासस्य किम् उदाहरणम्।

४८. अर्थाभावार्थे अव्ययीभावसमासस्य किम् उदाहरणम्।

४९. अत्ययार्थे अव्ययीभावसमासस्य किम् उदाहरणम्।

५०. असम्प्रत्यर्थे अव्ययीभावसमासस्य किम् उदाहरणम्।

५१. शब्दप्रादुर्भावार्थे अव्ययीभावसमासस्य किम् उदाहरणम्।

५२. पश्चादर्थे अव्ययीभावसमासस्य किम् उदाहरणम्।

५३. यथार्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं लिखत।

५४. वीप्सार्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं लिखत।

५५. पदार्थानतिवृत्तौ अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं लिखत।

[१.१२] अव्ययीभावे चाकाले॥ (६.३.८०)

सूत्रार्थः - सहशब्दस्य सादेशः भवति अव्ययीभावे, कालविशेषवाचके उत्तरपदे परे न भवति।

सूत्रव्याख्या - पाणिनीयसूत्रेषु इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण सहशब्दस्य सादेशो विधीयते। पदत्रयात्मके अस्मिन् सूत्रे अव्ययीभावे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। चेत्यव्ययपदम्। अकाले इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। "सहस्य सः संज्ञायाम्" इत्यस्मात् सूत्रात् सहस्येति षष्ठ्यन्तं पदं सः इति प्रथमान्तं पदं च अनुवर्तते। "अलुगुत्तरपदे" इत्यस्मात् सूत्राद् उत्तरपदे इति पदमनुवर्तते।न काले अकाले इति नञ्तत्पुरुषसमासः। कालशब्देनात्र कालविशेषवाचकानां पूर्वाह्णप्रभृतीनां ग्रहणम्। एवं "सहशब्दस्य सादेशः भवति अव्ययीभावे, कालविशेषवाचके उत्तरपदे परे न भवती"ति सूत्रार्थः।

उदाहरणम् - सहहरि इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण सहशब्दस्य स्थाने सादेशे निष्पन्नात् सहरि इत्यस्मात् प्रातिपदिकात्सौ अव्ययत्वात्समासस्य "अव्ययादाप्सुपः" इत्यनेन सुब्लुकि सहरि इति पदं निष्पन्नम्। सचक्रम्, ससखि, साग्नि इत्यादिकमेतस्य सूत्रस्योदाहरणम्।

आनुपूर्व्यार्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं भवति अनुज्येष्ठम् इति। ज्येष्ठस्य आनुपूर्व्येण इति लौकिकविग्रहः ज्येष्ठ ङस् अनु इत्यलौकिकविग्रहः।

यौगपद्यार्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं भवति सचक्रम् इति। चक्रेण युगपद् इति लौकिकविग्रहः चक्र टा सह इत्यलौकिकविग्रहः। सहचक्र इति स्थिते "अव्ययीभावे चाकाले" इत्यनेन प्रस्तुतसूत्रेण सहशब्दस्य सादेशे निष्पन्नात् प्रातिपदिकात् सचक्र इत्यस्मात् प्रथमैकवचने प्रक्रियाकार्ये सचक्रम् इति रूपम्।

सादृश्यार्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं भवति ससखि इति। सख्या सदृशः इति लौकिकविग्रहः सखि टा सह इत्यलौकिकविग्रहश्च। अत्रापि प्रस्तुतसूत्रेण सहशब्दस्य सादेशः।

सम्पत्त्यर्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं भवति सक्षत्रम् इति। क्षत्राणां सम्पत्तिः इति लौकिकविग्रहः क्षत्र आम् सह इत्यलौकिकविग्रहश्च। अत्रापि प्रस्तुतसूत्रेण सहशब्दस्य सादेशः।

साकल्यार्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं भवति सतृणम् इति। तृणमपि अपरित्यज्य इति लौकिकविग्रहः तृण टा सह इत्यलौकिकविग्रहः। अत्रापि प्रस्तुतसूत्रेण सहशब्दस्य सादेशः।

अन्तार्थे अव्ययीभावसमासस्योदाहरणं भवति साग्नि इति। अग्निग्रन्थपर्यन्तम् इति लौकिकविग्रहः अग्नि टा सह इत्यलौकिकविग्रहश्च। अत्रापि प्रस्तुतसूत्रेण सहशब्दस्य सादेशः।

पाठगतप्रश्नाः-७

५६. "अव्ययीभावे चाकाले" इति सूत्रेण किं विधीयते।

५७. "अव्ययीभावे चाकाले" इति सूत्रस्यार्थः कः।

५८. "अव्ययीभावे चाकाले" इति सूत्रस्य किम् उदाहरणम्।

५९. आनुपूर्व्यार्थे अव्ययीभावसमासस्य किम् उदाहरणम्।

६०. यौगपद्यार्थे अव्ययीभावसमासस्य किम् उदाहरणम्।

६१. सादृश्यार्थे अव्ययीभावसमासस्य किम् उदाहरणम्।

६२. सम्पत्त्यर्थे अव्ययीभावसमासस्य किम् उदाहरणम्।

६३. अन्तार्थे अव्ययीभावसमासस्य किम् उदाहरणम्।

[१.१३] यावदवधारणे॥ (२.१.८)

सूत्रार्थः - अवधारणे अर्थे यावदित्यव्ययं सुबन्तेन समर्थेन सह समाससंज्ञं भवति, स च समासः अव्ययीभावसंज्ञः भवति।

सूत्रव्याख्या - पाणिनीयसूत्रेषु इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण अव्ययीभावसमासो विधीयते। पदद्वयात्मके अस्मिन् सूत्रे यावदित्यव्ययपदम् अवधारणे इति च सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। अवधारणं नाम इयत्तापरिच्छेदः। अस्मिन् सूत्रे "समर्थः पदविधिः" इत्यस्मात् समर्थः इत्यधिक्रियते। "सह सुपा" इति सूत्रमनुवर्तते। समर्थस्य विशेषणत्वात् तदन्तविधौ सुबन्तेनेति भवति। समासः इति अव्ययीभावः इति चाधिकृतम्। एवम् "अवधारणे अर्थे यावदित्यव्ययं सुबन्तेन समर्थेन सह समाससंज्ञं भवति, स च समासः अव्ययीभावसंज्ञः भवती"ति सूत्रार्थः। अस्मिन् सूत्रे विग्रहवाक्ये यावदिति तद्धितान्तस्योपयोगो भवति समासे तु यावत् इत्यव्ययस्येति विशेषः।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं भवति यावच्छलोकम् इति। यावन्तः श्लोकाः इति लौकिकविग्रहे यावत् श्लोक जस् इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतसूत्रेण अवधारणार्थे विद्यमानस्य यावत् इत्यव्ययं श्लोक जस् इत्यनेन समर्थेन सुबन्तेन सह अव्ययीभावसमाससंज्ञं भवति। ततः "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इत्यनेन समासविधायकसूत्रे प्रथमानिर्दिष्टस्य यावदित्यस्य उपसर्जनसंज्ञायां तस्य पूर्वनिपाते यावत् श्लोक जस् इति जाते, समासस्य प्रातिपदिकत्वात् तदवयवस्य सुपः जस्प्रत्ययस्य लुकि यावत् श्लोक इति जाते चुत्वे छत्वे च निष्पन्नात् प्रातिपदिकात् यावच्छलोक इत्यस्मात् प्रथमैकवचने सौ सोरमि प्रक्रियाकार्ये यावच्छलोकम् इति रूपं निष्पन्नम्।

[१.१४] सुप्प्रतिना मात्रार्थे॥ (२.१.९)

सूत्रार्थः - मात्रार्थे विद्यमानेन प्रतिना सह समर्थं सुबन्तम् अव्ययीभावसमाससंज्ञं भवति।

सूत्रव्याख्या - पाणिनीयसूत्रेषु इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण अव्ययीभावसमासो विधीयते। पदत्रयात्मके अस्मिन् सूत्रे सुप् इति प्रथमान्तं प्रतिना इति तृतीयान्तं मात्रार्थे इति च सप्तम्यन्तं पदम्। मात्रार्थो नाम लेशः। अस्मिन् सूत्रे "समर्थः पदविधिः" इत्यस्मात् समर्थः इत्यधिक्रियते। "सह सुपा" इति सूत्रमनुवर्तते। समासः इति अव्ययीभावः इति च पदद्वयमधिकृतम्। एवं "मात्रार्थे विद्यमानेन प्रतिना सह समर्थं सुबन्तम् अव्ययीभावसमाससंज्ञं भवति" इति सूत्रार्थः।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं भवति शाकप्रति इति। शाकस्य लेशः इति लौकिकविग्रहे शाक ङस् प्रति इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतसूत्रेण मात्रार्थे विद्यमानस्य प्रति इत्यव्ययेन सह शाक ङस् इत्यनेन समर्थं सुबन्तम् अव्ययीभावसमाससंज्ञं भवति। ततः "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इत्यनेन समासविधायकसूत्रे सुबित्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् तद्बोध्यस्य शाक ङस् इत्यस्य उपसर्जनसंज्ञायां तस्य पूर्वनिपाते शाक ङस् प्रति इति जाते, समासस्य प्रातिपदिकत्वात् तदवयवस्य सुपः ङस्प्रत्ययस्य लुकि निष्पन्नात् प्रातिपदिकात् शाकप्रति इत्यस्मात् प्रथमैकवचने सौ, अव्ययत्वात् सोर्लुकि शाकप्रति इति रूपं निष्पन्नम्।

[१.१५] संख्या वंश्येन॥ (२.१.१९)

सूत्रार्थः - वंश्यवाचकेन सुबन्तेन सह संख्यावाचकं सुबन्तं विकल्पेन समाससंज्ञं भवति, स च अव्ययीभावसंज्ञकः भवति।

सूत्रव्याख्या - पाणिनीयसूत्रेषु इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण अव्ययीभावसमासो विधीयते। पदद्वयात्मके अस्मिन् सूत्रे संख्या इति प्रथमान्तं वंश्येन इति तृतीयान्तं पदम्। समासः अव्ययीभावः च इति पदद्वयमधिकृतम्। "सह सुपा" इत्यस्मात् सह सुपा इति पदद्वयमनुवर्तते। "विभाषा" इति सूत्रमधिक्रियते। विभाषा नाम विकल्पः। एवं "वंश्यवाचकेन सुबन्तेन सह संख्यावाचकं सुबन्तं विकल्पेन समाससंज्ञं भवति, स च अव्ययीभावसंज्ञकः भवति" इति सूत्रार्थः। वंश्यो नाम वंशे भवः। वंशो द्विविधः- विद्यया जन्मना च। जन्मना वंशः पुत्रादिपरम्परा इति प्रसिद्धः। विद्यया तु वंशः गुरुपरम्परा "स हि विद्यातस्तं जनयति। तच्छ्रेष्ठं जन्म। शरीरमेव मातापितरौ जनयतः" इत्यापस्तम्बवचनात्।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं भवति त्रिमुनि इति। त्रयः मुनयः इति लौकिकविग्रहे त्रि जस् मुनि जस् इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतसूत्रेण संख्यावाचकं त्रि जस् इति सुबन्तं मुनि जस् इत्यनेन सुबन्तेन सह अव्ययीभावसमाससज्ञं भवति। ततः "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इत्यनेन समासविधायकसूत्रे संख्येत्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् तद्बोध्यस्य त्रि जस् इत्यस्य उपसर्जनसंज्ञायां तस्य पूर्वनिपाते त्रि जस् मुनि जस् इति भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् तदवयवस्य सुपः जस्प्रत्ययद्वयस्य लुकि त्रिमुनि इति भवति। ततः प्रातिपदिकात् प्रथमैकवचने सौ, अव्ययत्वात् सोर्लुकि त्रिमुनि इति रूपं निष्पन्नम्। एतदुदाहरणं विद्यया वंश्येन सहाव्ययीभावसमासस्य भवति। एवमेव जन्मना वंश्येन सह अव्ययीभावसमासस्य उदाहरणम् एकविंशतिभारद्वाजम् इति।

पाठगतप्रश्नाः-८

६४. "यावदवधारणे" इति सूत्रस्यार्थः कः।

६५. "यावदवधारणे" इति सूत्रस्य किम् उदाहरणम्।

६६. "सुप्प्रतिना मात्रार्थे" इति सूत्रस्यार्थः कः।

६७. "सुप्प्रतिना मात्रार्थे" इति सूत्रस्य किम् उदाहरणम्।

६८. "संख्या वंश्येन" इति सूत्रस्यार्थः कः।

६९. "संख्या वंश्येन" इति सूत्रस्य किम् उदाहरणम्।

७०. वंशः कतिविधः।

[१.१६] नदीभिश्च॥ (२.१.२०)

सूत्रार्थः - नदीविशेषवाचकेन सुबन्तेन सह संख्यावाचकं सुबन्तं विकल्पेन अव्ययीभावसमाससंज्ञं भवति।

सूत्रव्याख्या - पाणिनीयसूत्रेषु इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण अव्ययीभावसमासो विधीयते। पदद्वयात्मके अस्मिन् सूत्रे नदीभिः इति तृतीयाबहुवचनान्तं पदम्। च इत्यव्ययपदम्। चकारेण पूर्वस्मात् सूत्रात् संख्या अनुकृष्यते। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यस्मात् सूत्रात् सुप् इति पदमनुवर्तते। "सह सुपा" इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते। "प्राक्कडारात्समासः", "अव्ययीभावः", "विभाषा" इति सूत्रत्रयमधिकृतम्। नदीभिः इति बहुवचनग्रहणात् नदीसंज्ञकस्य गौर्यादेः शब्दस्य नदीशब्दस्य चात्र न ग्रहणम् अपि तु नदीविशेषस्य गङ्गादेर्ग्रहणम्। एवं "नदीविशेषवाचकेन सुबन्तेन सह संख्यावाचकं सुबन्तं विकल्पेन अव्ययीभावसमाससंज्ञं भवति" इति सूत्रार्थः।

"समाहारे चायमिष्यते" इति सूत्रस्थं वार्तिकम्। चकारः अत्रावधारणे। "समाहारार्थे एवानेन सूत्रेणाव्ययीभावसमासो भवति" इति वार्तिकार्थः।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं भवति पञ्चगङ्गम् इति। पञ्चानां गङ्गानां समाहारः इति लौकिकविग्रहे पञ्चन् आम् गङ्गा आम् इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतसूत्रेण संख्यार्थे विद्यमानं पञ्चन् आम् इति सुबन्तं नदीवाचकेन गङ्गा आम् इत्यनेन सुबन्तेन सह अव्ययीभावसमाससंज्ञं भवति। ततः समासविधायकसूत्रे अनुकृष्टस्य संख्या इत्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् तद्बोध्यस्य पञ्चन् आम् इत्यस्य उपसर्जनसंज्ञायां तस्य पूर्वनिपाते पञ्चन् आम् गङ्गा आम् इति भवति। समासस्य प्रातिपदिकत्वात् तदवयवस्य सुपः आम्प्रत्ययद्वयस्य "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सूत्रेण लुकि पञ्चन् गङ्गा इति भवति। ततः लुप्तस्य सुपः "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्" इत्यनेन सूत्रेण प्रत्ययलक्षणेन "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इत्यनेन पञ्चन् इत्यस्य पदान्तस्य नकारस्य लोपे पञ्चगङ्गा इति शब्दः निष्पद्यते। ततः नपुंसकत्वात् आकारस्य "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इत्यनेन ह्रस्वत्वे निष्पन्नात् पञ्चगङ्ग इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् प्रथमैकवचने सौ, सोरमि प्रक्रियाकार्ये पञ्चगङ्गमिति रूपम्। एवमेव द्वयोः यमुनयोः समाहारः इति विग्रहे द्वियमुनम् इति रूपं निष्पद्यते।

[१.१७] तद्धिताः॥ (४.१.७६)

सूत्रार्थः - पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं तद्धिताधिकारः।

सूत्रव्याख्या - षड्विधेषु पाणिनीयसूत्रेषु इदम् अधिकारसूत्रम्। अनेन तद्धिताधिकारः विधीयते। पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तम् एतस्य सूत्रस्याधिकारः। तेन एतस्मात् सूत्रात् परं पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तिं यावद् विद्यमानैः सूत्रैः विहितानां प्रत्ययानां तद्धितसंज्ञा भवति।

[१.१८] समासान्ताः॥ (५.४.६८)

सूत्रार्थः - पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादस्य परिसमाप्तिपर्यन्तं समासान्ताधिकारः।

सूत्रव्याख्या - इदम् अधिकारसूत्रम्। अनेन समासान्ताधिकारः विधीयते।पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादस्य परिसमाप्तिपर्यन्तम् एतस्य सूत्रस्याधिकारः। तेन एतस्मात् सूत्रात् परं पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तिं यावद् विद्यमानैः सूत्रैः विहितानां कार्याणां समासान्तसंज्ञा भवति।

[१.१९] अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः॥ (५.४.१०७)

सूत्रार्थः - अव्ययीभावसमासे शरदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः परः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः टच्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। समासान्तस्य टच्प्रत्ययस्य विधानाय इदं सूत्रं प्रवृत्तम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं विद्यते। तत्र अव्ययीभावे इति सप्तम्येकवचनान्तं शरत्प्रभृतिभ्यः इति पञ्चमीबहुवचनान्तं पदम्। "तद्धिताः", "समासान्ताः", "प्रत्ययः", "परश्च", "ङ्याप्प्रातिपदिकात्" इति सूत्रपञ्चकस्य अत्र अधिकारः। शरत् प्रभृतिः येषां ते शरत्प्रभृतयः, तेभ्यः शरत्प्रभृतिभ्यः इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासः। "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इत्यस्मात् सूत्रात् टच् इति प्रथमान्तम् अनुवर्तते। एवम् "अव्ययीभावसमासे शरदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः परः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः टच्प्रत्ययः भवति" इति सूत्रार्थः।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं भवति उपशरदम् इति। शरदः समीपमिति लौकिकविग्रहे शरद् ङस् उप इत्यलौकिकविग्रहे "अव्ययं विभक्ति"त्यादिना सूत्रेण अव्ययीभावसमासे उपशरद् इति शब्दः निष्पद्यते। तदा शरदादिगणे शरद्-शब्दः पठितः। अतः उपशरद् इति अव्ययीभावसंज्ञकात् प्रस्तुतसूत्रेण समासान्तः टच्प्रत्ययः भवति। टचः टकारस्य "चुटू" इत्यनेन चकारस्य च "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनेन लोपे उपशरद् अ इति भवति। ततः सर्वसंयोगे निष्पन्नाद् उपशरद इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् सौ सोरमि प्रक्रियाकार्ये उपशरदम् इति रूपम्। एवमेव प्रतिविपाशम् उपजरसम् इत्यादीनि रूपाणि सिध्यन्ति।

पाठगतप्रश्नाः-९

७१. "नदीभिश्च" इति सूत्रस्यार्थः कः।

७२. "नदीभिश्च" इति सूत्रस्य किम् उदाहरणम्।

७३. समाहारार्थे एव "नदीभिश्च" इत्येनन सूत्रेण समासः कथम्।

७४. "तद्धिताः" इति सूत्रस्याधिकारः कियत्पर्यन्तम्।

७५. "समासान्ताः" इति सूत्रस्याधिकारः कियत्पर्यन्तम्।

७६. "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" इत्यस्य सूत्रस्य कः अर्थः।

७७. "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" इत्यत्र शरत्प्रभृतिभ्यः इत्यत्र कः समासः।

७८. "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" इत्यस्य सूत्रस्य किम् उदाहरणम्।

[१.२०] अनश्च॥ (५.४.१०८)

सूत्रार्थः - अन्नन्ताद् अव्ययीभावात् समासान्तः तद्धितसंज्ञकः टच्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - पाणिनीयसूत्रेषु इदं विधिसूत्रम्। समासान्तटच्प्रत्ययस्य विधानाय इदं प्रवृत्तम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं विद्यते। तत्र अनः इति पञ्चम्येकवचनान्तं च इत्ययपदं च। अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः इत्यतः स्वीकृतस्य अव्ययीभावे इत्यस्य विभक्तिविपरिणामेन अव्ययीभावाद् इति भवति। अव्ययीभावाद् इत्यस्य विशेषणत्वाद् अनः तदन्तविधौ अन्नन्ताद् इति भवति। "तद्धिताः", "समासान्ताः", "प्रत्ययः", "परश्च", "ङ्याप्प्रातिपदिकात्" इति सूत्रपञ्चकस्य अत्र अधिकारः। "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इत्यस्मात् सूत्रात् टच् इति प्रथमान्तम् अनुवर्तते। एवम् "अन्नन्ताद् अव्ययीभावात् परः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः टच्प्रत्ययः भवति" इति सूत्रार्थः।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं भवति उपराजम् इति। राज्ञः समीपमिति लौकिकविग्रहे राजन् ङस् उप इत्यलौकिकविग्रहे "अव्ययं विभक्ती"त्यादिना सूत्रेण अव्ययीभावसमासे उपराजन् इति शब्दः निष्पद्यते। तदा उपराजन् इत्यस्मात् अन्नन्ताद् अव्ययीभावात् प्रस्तुतसूत्रेण समासान्तः टच्प्रत्ययः भवति। टचः टकारस्य "चुटू" इत्यनेन चकारस्य "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनेन लोपे उपराजन् अ इति स्थिते उपराजन् इत्यस्य टेः लोपाय सूत्रं प्रवर्तते -

[१.२१] नस्तद्धिते॥ (६.४.१४४)

सूत्रार्थः - नान्तस्य भसंज्ञकस्य टेः लोपः भवति तद्धिते परे।

सूत्रव्याख्या - पाणिनीयसूत्रेषु इदं विधिसूत्रम्। उपराजन् अ इति स्थिते नान्तस्य उपराजन् इत्यस्य टिलोपविधानाय इदं सूत्रं प्रवृत्तम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं विद्यते। तत्र नः इति षष्ठ्येकवचनान्तं तद्धिते इति च सप्तमेकवचनान्तं पदम्। "भस्य" इति सूत्रम् अधिकृतम्। "टेः" इति सूत्रात् टेः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। "अल्लोपोऽनः" इत्यस्मात् सूत्रात् लोपः इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। नः इति पदं भस्य विशेषणम्। अतस्तदन्तविधौ नकारान्तस्येति भवति। "नकारान्तस्य भसंज्ञकस्य टेः लोपः भवति तद्धिते परे" इति सूत्रार्थः।

उदाहरणम् - अव्ययीभावसमासे उपराजन् अ इति स्थिते तद्धिते टचि प्रत्यये परे "यचि भम्" इत्यनेन भसंज्ञा भवति। ततः प्रस्तुतसूत्रेण भसंज्ञकस्य उपराजन् इति शब्दस्य टेः अनः लोपे उपराज् अ इति जाते सर्वसंयोगे निष्पन्नाद् उपराजशब्दात् सौ, सोरमि प्रक्रियाकार्ये उपराजम् इति रूपं निष्पन्नम्।

[१.२२] नपुंसकादन्यतरस्याम्॥ (५.४.१०९)

सूत्रार्थः - नपुंसकाद् अन्नन्ताद् अव्ययीभावात् परः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः टच्प्रत्ययः विकल्पेन भवति।

सूत्रव्याख्या - पाणिनीयसूत्रेषु इदं विधिसूत्रम्। विकल्पेन समासान्तटज्विधानाय प्रवृत्तमिदम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं विद्यते। तत्र नपुंसकाद् इति पञ्चम्येकवचनान्तम् अन्यतरस्याम् इति च विकल्पार्थकम् अव्ययपदम्। "अनश्च" इति सूत्रात् अनः इति "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" इत्यतः च अव्ययीभावे इति पदमनुवर्तते। अव्ययीभावे इत्यस्य विभक्तिविपरिणामेन अव्ययीभावाद् इति भवति। अव्ययीभावाद् इत्यस्य विशेषणत्वाद् अनः तदन्तविधौ अन्नन्ताद् इति भवति। "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इत्यस्मात् सूत्रात् टच् इति प्रथमान्तम् अनुवर्तते। "तद्धिताः", "समासान्ताः", "प्रत्ययः", "परश्च", "ङ्याप्प्रातिपदिकात्" इति सूत्रपञ्चकस्य अत्र अधिकारः। एवम् "नपुंसकाद् अन्नन्ताद् अव्ययीभावात् परः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः टच्प्रत्ययः विकल्पेन भवति" इति सूत्रार्थः।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं भवति उपचर्मम् इति। चर्मणः समीपमिति लौकिकविग्रहे चर्मन् ङस् उप इत्यलौकिकविग्रहे "अव्ययं विभक्ती"त्यादिना सूत्रेण अव्ययीभावसमासे उपचर्मन् इति शब्दः निष्पद्यते। उपचर्मन् इति अव्ययीभावसमासस्य अन्नन्तत्वात् नपुंसके विद्यमानत्वाच्च अनेन सूत्रेण विकल्पेन समासान्तः टच्प्रत्ययः भवति। टच्पक्षे उपचर्मन् अ इति स्थिते "नस्तद्धिते" इति सूत्रेण तद्धिते टचि प्रत्यये परे "यचि भम्" इत्यनेन भसंज्ञकस्य उपचर्मन् इति शब्दस्य टेः अनः लोपे सर्वसंयोगे उपचर्मशब्दो निष्पद्यते। ततः उपचर्मशब्दात् सौ सोरमि प्रक्रियाकार्ये उपचर्मम् इति रूपं निष्पन्नम्। टजभावपक्षे उपचर्मन् इति प्रातिपदिकात् सौ सोर्लुकि "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इत्यनेन नलोपे उपचर्म इति रूपं निष्पद्यते।

[१.२३] झयः॥ (५.४.१११)

सूत्रार्थः - झयन्ताद् अव्ययीभावात् परः समासान्तः तद्धितः टच् विकल्पेन भवति।।

सूत्रव्याख्या - पाणिनिप्रणीतेषु षड्विधेषु सूत्रेषु इदं विधिसूत्रम्। विकल्पेन समासान्तटच्प्रत्ययविधायकमिदम्। अस्मिन् सूत्रे झयः इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" इत्यतः च अव्ययीभावे इति पदमनुवर्तते। अव्ययीभावे इत्यस्य विभक्तिविपरिणामेन अव्ययीभावाद् इति भवति। अव्ययीभावाद् इत्यस्य विशेषणत्वाद् झयः तदन्तविधौ झयन्ताद् इति भवति। "नपुंसकादन्यतरस्याम्" इति सूत्राद् अन्यतरस्याम् इति पदमनुवर्तते। "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इत्यस्मात् सूत्रात् टच् इति प्रथमान्तम् अनुवर्तते। "तद्धिताः", "समासान्ताः", "प्रत्ययः", "परश्च" इति सूत्रचतुष्कस्य अत्र अधिकारः। एवं "झयन्ताद् अव्ययीभावात् परः समासान्तः तद्धितः टच्प्रत्ययः विकल्पेन भवति" इति सूत्रार्थः।

उदाहरणम् - अस्य सूत्रस्योदाहरणं भवति उपसमिधम् इति। समिधः समीपमिति लौकिकविग्रहे समिध् ङस् उप इत्यलौकिकविग्रहे "अव्ययं विभक्ती"त्यादिना सूत्रेण अव्ययीभावसमासे उपसमिध् इति

शब्दः निष्पद्यते। उपसमिध् इति अव्ययीभावसमासस्य धकारस्य झय्त्वात् झयन्ताद् प्रस्तुतसूत्रेण विकल्पेन तस्मात् समासान्तः टच्प्रत्ययः भवति। टच्पक्षे उपसमिध् अ इति स्थिते सौ प्रक्रियाकार्ये उपसमिधम् इति रूपम्। टजभावपक्षे उपसमिध् इति प्रातिपदिकात् सौ उपसमित् इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-१०

७९. "अनश्च" इत्यस्य सूत्रस्य कः अर्थः।

८०. "अनश्च" इत्यस्य सूत्रस्य किम् उदाहरणम्।

८१. "नस्तद्धिते" इत्यस्य सूत्रस्य कः अर्थः।

८२. "नस्तद्धिते" इत्यस्य सूत्रस्य किम् उदाहरणम्।

८३. "नपुंसकादन्यतरस्याम्" इत्यस्य सूत्रस्य कः अर्थः।

८४. "नपुंसकादन्यतरस्याम्" इत्यस्य सूत्रस्य किम् उदाहरणम्।

८५. झयः इति सूत्रस्य कः अर्थः।

८६. "झयः" इत्यस्य सूत्रस्य किम् उदाहरणम्।

पाठसारः

पदविधिषु अन्यतमः भवति समासः। तस्य समासस्य लक्षणं तावत् "पाणिनीयसङ्केतसम्बन्धेन समासपदवत्त्वम्" इति। समासे च यानि समस्यमानानि पदानि तानि "समर्थः पदविधिः" इति सूत्रबलात् समर्थानि भवन्ति। सामर्थ्यं च हि समासे एकार्थीभावरूपम् इति सिद्धान्तः।

तस्य समासस्य भेदविषये बहूनां विप्रतिपत्तिरस्ति। सामान्यतया पञ्च भेदाः- केवलसमासः, अव्ययीभावः, तत्पुरुषः द्वन्द्वो बहुव्रीहिश्चेति। तेषु अस्मिन् पाठे केवलसमासस्य अव्ययीभावसमासस्य च विवरणं कृतम्।

अव्ययीभावः तत्पुरुषः बहुव्रीहिः द्वन्द्वः इत्यादिविशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः समासो भवति केवलसमासः। अव्ययीभावश्च प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानो भवति। अत्र "समर्थः पदविधिः" इति सूत्रवर्णनावसरे वृत्तिविग्रहादिपारिभाषिकानां शब्दानां विवेचनं कृतम्। ततः समासाधिकारः कियत्पर्यन्तम् इति बोधकं "प्राक्कडारात्समासः" इति सूत्रं प्रस्तुतम्। तत्सूत्रसामर्थ्यात् "कडाराः कर्मधारये" इत्यतः प्राक् पर्यन्तं समासाधिकारः। परं "सह सुपा" इति सूत्रस्य "इवेन सह समासो विभक्त्यलोपश्च" इति वार्तिकस्य केवलसमासविधायकस्य प्रतिपादनं जातम्। तत्र प्रसङ्गतः उपसर्जनसंज्ञाविधायकं "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इति सूत्रं पूर्वनिपातविधायकं च "उपसर्जनं पूर्वम्" इति सूत्रं प्रस्तुतम्।

ततः समासस्य प्रातिपदिकसंज्ञकस्य अवयवभूतस्य सुपो लोपविधायकं "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इति सूत्रं व्याख्यातम्।

अव्ययीभावसमासस्य अधिकारं बोधयति "अव्ययीभावः" इति सूत्रम्। ततः "अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभावाऽत्ययाऽसम्प्रति-शब्दप्रादुर्भाव- पश्चाद्-यथाऽऽनुपूर्व्य-यौगपद्य-सादृश्य-सम्पत्ति-साकल्याऽन्तवचनेषु" इति सूत्रस्य अव्ययीभावसमाससंज्ञकस्य व्याख्यानावसरे बहूनि अव्ययीभावकार्यविधायकानि सूत्राणि व्याख्यातानि। तत्र "अव्ययीभावश्च" इत्यव्ययीभावस्य नपुंसकत्वविधायकम्। गोपि इति विग्रहे अधिगोप इति स्थिते अदन्ताद् अव्ययीभावात्परस्य सोरमादेशविधायकं "नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः" "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" इति सूत्रद्वयं व्याख्यातम्।

ततः हरेः सादृश्यम् इति लौकिकविग्रहे सहहरि इति स्थिते सहस्य सादेशविधायकम् "अव्ययीभावे चाकाले" इति सूत्रं प्रस्तुतम्। ततः अव्ययीभावसमासविधायकानि "यावदवधारणे", "सुप्प्रतिना मात्रार्थे", "संख्या वंश्येन", "नदीभिश्च" इत्येतानि चत्वारि सूत्राणि अस्मिन् पाठे प्रस्तुतानि। ततः "तद्धिताः" "समासान्ताः" इत्यधिकारद्वयस्य वर्णनं विहितम्। "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः", "अनश्च" इति अव्ययीभावसमासान्तस्य टच्प्रत्ययस्य विधायकं सूत्रद्वयं व्याख्यातम्। ततः उपराजम् इत्यादौ टिलोपाय "नस्तद्धिते" इति सूत्रं व्याख्यातम्। तस्मात्परं टचो विकल्पेन विधायकं "नपुंसकादन्यतरस्याम्" "झयः" इति सूत्रद्वयं प्रस्तुतम्। एवम् अस्मिन् पाठे केवलसमासस्य अव्ययीभावसमासस्य विधायकानि तत्सम्बन्धिकार्यविधायकानि च सूत्राणि प्रतिपादितानि।

पाठान्तप्रश्नाः

१. "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इति सूत्रं व्याख्यात।
२. "अव्ययं विभक्ति" इत्यादिसूत्रं व्याख्यात।
३. उपकृष्णम् इति रूपं साधयत।
४. अधिहरि इति रूपं साधयत।
५. यथाशक्ति इति रूपं साधयत।
६. "संख्या वंश्येन" इति सूत्रं व्याख्यात।
७. "अव्ययीभावे चाकाले" इति सूत्रं व्याख्यात।
८. "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" इति सूत्रं व्याख्यात।
९. उपशरदम् इति रूपं साधयत।
१०. उपसमिधम् इति रूपं साधयत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. परिभाषासूत्रम्।

२. समर्थाश्रितः।

३. पदसम्बन्धी विधिः।

४. पदसम्बन्धी यो विधिः सः समर्थाश्रितो भवति।

५. परार्थाभिधानं वृत्तिः।

६. पञ्च।

७. वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः।

८. विग्रहस्य द्वौ भेदौ।

९. अधिकारसूत्रम्।

१०. "कडाराः कर्मधारये" (२.२.३८) इति सूत्रस्य ग्रहणम्।

उत्तराणि-२

११. द्वयोः सुबन्तयोः समासः भवति।

१२. सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते इति।

१३. भूतपूर्वः।

१४. उपसर्जनसंज्ञा ।

१५. समासविधायकसूत्रस्य ग्रहणम्।

१६. "समासविधायकसूत्रे यत् प्रथमान्तं तद्बोध्यम् उपसर्जनसंज्ञं भवति" इति।

१७. प्रथमानिर्दिष्टं नाम प्रथमान्तपदबोध्यम्।

१८. प्रथमानिर्दिष्टं समासे इति संज्ञिदलम्, उपसर्जनम् इति च संज्ञापदम्।

१९. उपसर्जनसंज्ञकस्य पूर्वनिपातः भवति।

२०. समासे उपसर्जनसंज्ञकं पूर्वं प्रयोज्यम् इति सूत्रस्यार्थः।

२१. कृष्णाश्रितः इति।

उत्तराणि-३

२२. लुक् भवति।

२३. धातोः प्रातिपदिकस्य च अवयवस्य सुपः लुक् भवति।

२४. धातुप्रातिपदिकयोः इति षष्ठीविभक्तिः अस्ति। इतरेतरयोगद्वन्द्वः अस्ति।

२५. भूतपूर्वे चरडिति निर्देशात्।

२६. भूतपूर्वः।

२७. इवेति शब्देन सह सुबन्तं समाससंज्ञं भवति। समासावयवविभक्तेः लोपो न भवति।

२८. वागर्थाविव।

उत्तराणि-४

२९. अधिकारसूत्रम्।

३०. तत्पुरुषः इत्यस्मात् सूत्रात् प्राक् अव्ययीभावः इत्यधिकारः।

३१. विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानम् अव्ययं सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते।

३२. विभक्तिपदम् अधिकरणकारकं बोधयति।

३३. "द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते" इति न्यायाद् वचनशब्दस्य विभक्तिप्रभृतिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः भवति।

३४. ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः, सम्पत्तिः नाम अनुरूप आत्मभावः।

३५. पदार्थस्यानुल्लङ्घनम्।

३६. सादृश्यस्य गौणत्वे अपि समासविधानाय सूत्रे पुनः सादृश्यग्रहणम्।

उत्तराणि-५

३७. नपुंसकत्वं विधीयते।

३८. अव्ययीभावसमाससंज्ञकः शब्दः नपुंसकं भवति।

३९. विधिसूत्रम्।

४०. अमादेशः।

४१. अदन्ताद् अव्ययीभावात् सुपः न लुक्, तस्य पञ्चमीं विना अमादेशश्च भवति।

उत्तराणि-६

४२. विधिसूत्रम्।

४३. अमादेशः।

४४. अदन्ताद् अव्ययीभावात् तृतीयासप्तम्योः बहुलम् अमादेशः भवति।

४५. उपकृष्णम्।

४६. सुमद्रम्।

४७. दुर्यवनम्।

४८. निर्मक्षिकम्।

४९. अतिहिमम्।

५०. अतिनिद्रम्।

५१. इतिहरि।

५२. अनुविष्णु।

५३. अनुरूपम्।

५४. प्रत्यर्थम्।

५५. यथाशक्ति।

उत्तराणि-७

५६. सहशब्दस्य सादेशो विधीयते।

५७. सहशब्दस्य सादेशः भवति अव्ययीभावे, कालविशेषवाचके उत्तरपदे परे न भवति।

५८. सहरि।

५९. अनुज्येष्ठम्।

६०. सचक्रम्।

६१. ससखि।

६२. सक्षत्रम्।

६३. साग्नि।

उत्तराणि-८

६४. अवधारणे अर्थे यावदित्यव्ययं सुबन्तेन समर्थेन सह समाससंज्ञं भवति, स च समासः अव्ययीभावसंज्ञः भवति।

६५. यावच्छलोकम्।

६६. मात्रार्थे विद्यमानेन प्रतिना सह समर्थं सुबन्तम् अव्ययीभावसमाससंज्ञं भवति।

६७. शाकप्रति।

६८. वंश्यवाचकेन सुबन्तेन सह संख्यावाचकं सुबन्तं विकल्पेन समाससंज्ञं भवति, स च अव्ययीभावसंज्ञकः भवति।

६९. त्रिमुनि।

७०. द्विविधः।

उत्तराणि-९

७१. नदीविशेषवाचकेन सुबन्तेन सह संख्यावाचकं सुबन्तं विकल्पेन अव्ययीभावसमाससंज्ञं भवति।

७२. पञ्चगङ्गम्।

७३. "समाहारे चायमिष्यते" इति सूत्रस्थवार्तिकबलेन।

७४. पञ्चमाध्यायसमाप्तिपर्यन्तम्।

७५. पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादस्य परिसमाप्तिपर्यन्तम् एतस्य सूत्रस्याधिकारः।

७६. अव्ययीभावसमासे शरदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः परः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः टच्प्रत्ययो भवति।

७७. तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः।

७८. उपशरदम्।

उत्तराणि-१०

७९. अन्नन्ताद् अव्ययीभावात् समासान्तः तद्धितसंज्ञकः टच्प्रत्ययो भवति।

८०. उपराजम्।

८१. नान्तस्य भसंज्ञकस्य टेः लोपः भवति तद्धिते परे।

८२. उपराजन्।

८३. नपुंसकाद् अन्नन्ताद् अव्ययीभावात् परः समासान्तः तद्धितसंज्ञकः टच्प्रत्ययः विकल्पेन भवति।

८४. उपचर्मम्।

८५. झयन्ताद् अव्ययीभावात् परः समासान्तः तद्धितः टच् विकल्पेन भवति।

८६. उपसमिधम्।

।। इति प्रथमः पाठः ।।